

פגאניות בעזה במאה החמישית והשישית לספירה

יעקב אשכנזי

בראשית המאה החמישית הכריז אב הכנסייה איסידורוס מפלוסיון כי הפגאניות אינה קיימת עוד וכי ארגונה הפוליטי ויצירתה הרוחנית נעלמו מן העין. כ-8 ביוני 423 פרסם הקיסר תיאודוסיוס השני צו, ובו הוא מורה להחרים רכוש של פגאנים בתחומי האימפריה ואם נותרו פגאנים – להגלותם.¹ ממקורות אלה עולה לכאורה כי בראשית המאה החמישית עמדה הפגאניות בשלבי גסיסתה האחרונים הן מבחינת מספרם של עובדי האלילים בקרב אוכלוסיית האימפריה והן מבחינת התרבות ההלניסטית-הרומית, שאיסידורוס מפלוסיון טען להיכחדותה.

אולם נראה שדברים אלה, שנאמרו על-ידי אב הכנסייה והקיסר, היתה בהם משאלת-לב יותר מאשר ראייה מציאותית. התחיקה הקיסרית נגד הפולחן הפגאני ונגד פגאנים ששירתו במינהל הציבורי, מצד אחד, ופעולות הניצור רחבות ההיקף שנמשכו במזרח עד לכיבוש הערבי, מצד אחר, מחזקים את המטפורה של רמזי מקמולן, הגורסת כי תהליך גוויעתה של הפגאניות משולל יותר לגסיסתה האיטית של שונית אלמוגים מאשר להיכחדותם הפתאומית של הדינוזאורים.² אין עוררין על כך שתהליך היכחדותו של הפוליתאיזם הואץ במהלך המאה החמישית, והגיע לשיאו בימי יוסטיניאנוס, שעה שנרדפו שרידי הפגאנים ונתחסלו מרכזי פולחן ומוסדות השכלה, שמוריהם סירבו להתנצר.³ אולם, התרבות ההלניסטית-הרומית הצליחה לשרוד בלבוש נוצרי,

* המאמר מבוסס על הרצאה שנשאתי בכינוס החוקרים 'העיר בארץ-ישראל בתקופת בית-שני, המשנה והתלמוד', שנערך לזכרו של פרופ' מנחם שטרן ז"ל באוניברסיטת חיפה בחודש אפריל 1990. המאמר מתבסס על עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך באוניברסיטת חיפה בנושא: 'פגאנים ופאגאניזם בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית', בהדרכת פרופ' אוריאל רפפורט.

1 *Codex Theodosianus*, ed. Th. Mommsen, Berlin 1905 [=CTh], XVI 10, 23; (Isidorus Pelusiota, Ep. 270 (PG 78, 341-433); לחוק הקיסרי ראה: Th. Mommsen, Berlin 1905 [=CTh], XVI 10, 23.

2 W.H.C. Frend, 'The Mission of the: על פעולות המסיון ראה: CTh. XVI, 10; לדבריו של מקמולן Early Church 180-700', *Monumenta Germaniae Historica*, 2 (1970), pp. 3-23; על מרכזים פגאניים ראה: R. MacMullen, *Paganism in the Roman Empire*, New Haven 1981, p. 131; ועיין גם: A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, II, Oxford 1964, p. 938. חקיקה, שאסרה על מורים ללמד ספרות המנוגדת כביכול להשקפת עולמם, מוכרת גם מימי יוליאנוס, שאסר על מורים נוצרים ללמד ספרות קלאסית במוסדות השכלה ציבוריים. על כך ראה W. Kaegi, 'The Fifth Century Twilight of Byzantine Paganism', *Classica et Mediaevalia*, 27 (1966), pp. 243-275.

3 G. Downey, 'Justinian's View of: על מדיניותו של יוסטיניאנוס כלפי הפגאנים ופולחניהם ראה: Christianity and Greek Classics', *Anglican Theological Review*, 11 (1958), pp. 12-13; D.J. Constantelos, 'Paganism and the State in the Age of Justinian', *The Catholic Historical Review*, 50 (1964-1965), pp. 372-380. חקיקה, שאסרה על מורים ללמד ספרות קלאסית במוסדות השכלה ציבוריים. על כך ראה בקצרה: ג'ונס (שם), עמ' 120-122.

כשהיא מנצלת את דרך הפשרה שנקטה הכנסייה, פשרה שפירושה אימוץ מסורות פגאניות ושילובן בפולחן, בליטורגיה ואף בתאולוגיה הנוצרית. למרות ההתנגדות, שנשמעה לעתים מפייהם של אבות כנסייה אחדים, נשתקעו מסורות אלה בנצרות, ועיצבו את דמותה לדורות.⁴ ג'רלד בונר, במאמרו 'היכחדות הפגאניזם וההיסטוריון הכנסייתי', מחלק את המתנצרים מקרב הפגאנים לשתי קבוצות. את הקבוצה הראשונה הוא מכנה 'נוצרים חדשים', והיא כוללת בתוכה את בני המעמדות הנמוכים בערים ובאזורים הכפריים. אלה לא גילו, בדרך-כלל, התנגדות לכפיית הנצרות עליהם, ולא העמידו משורותיהם 'מרטירים' שנלחמו על קידוש אמונתם האלילית. להשפעתם על הנצרות קורא בונר השפעה שלילית, השפעה שהכנסייה התפשרה עימה תוך אימוץ חלק מהמסורות האליליות שנכללו בה.⁵ כך חדרו אל תוך הנצרות והשתקעו בה המאגיה, שירת נערי המקלה, השימוש בקטורת ובמנורות בטקסי התפילה ובעיקר חגים ופסטיבולים שונים. פשרה זו האיצה, ללא ספק, את תהליכי הניצור, אך גם שיוותה לנצרות, ובמיוחד לנצרות המזרחית, חזות הלניסטית, שלא כל אבות הכנסייה היו נכונים להשלים עימה.⁶

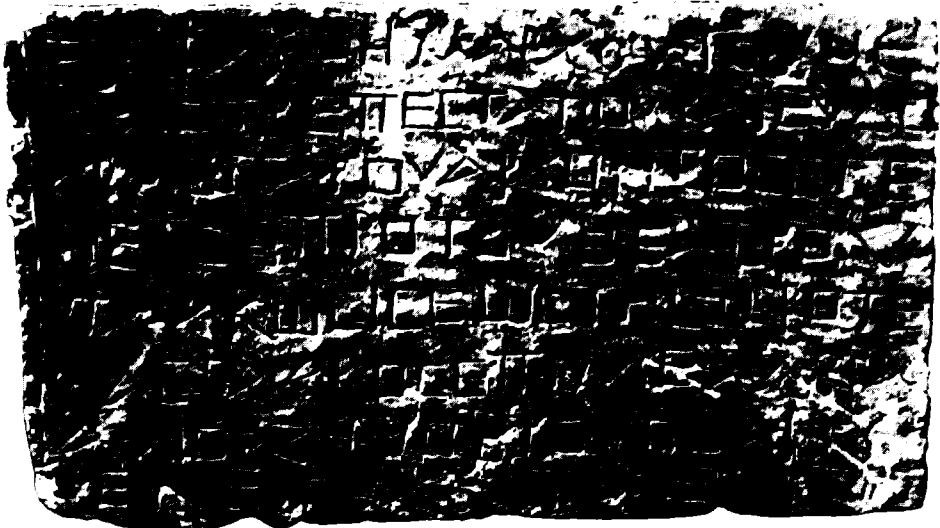
את הקבוצה השנייה של המתנצרים מכנה בונר 'נוצרים למחצה'. אלה באו מקרב השכבות האריסטוקרטיות בערים, ורבו בהם האינטלקטואלים, שהשפעתם על הנצרות, לדעת בונר, היתה חיובית. בקרב האינטלקטואלים הפגאנים ניתן היה למצוא קיני התנגדות ספורים לנצרות,

4 על התנגדותם של אבות הכנסייה לחינוך הפגאני ולהשפעות ההלניסטיות-הרומיות על הנצרות ראה: Augustinus, Epistulae, XVI; XI, 34, (CSEL XXV)

5 G. Bonner, 'The Extinction of Paganism and the Church Historian', *Journal of Eculesiastical History*, 35 (1984), p. 356

6 על מוטיבים אלה עיין: M.P. Nilsson, 'Pagan Devine Service in Late Antiquity', *HTR*, 38 (1945), pp. 63-69 ועיין גם: J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, New York 1970, pp. 31, 163, 216, 239, 241

כתובת יוונית מן
התיאטרון בחלוצה,
המספרת על ריצופו
מחדש במאה החמישית
לספירה

והמפורסם בהם היה בבית-הספר הנאופלטוני באתונה, שחדל לתפקד עקב התחיקה היוסטיניאנית, שחייבה את התנצרות המורים הפגאנים במרכזי הלימוד ברחבי האימפריה.⁷ אבל רוב האינטלקטואלים הפגאנים לא גילו התנגדות פעילה לנצרות, והשכילו להבין כי הם עדים לתהליך אבולוציוני, שהדרך היחידה להתמודד עימו היא להשתתף בו, תוך נסיון לשלב בו לפחות חלק מתמונת עולמם הישנה. השפעתם על הנצרות התבטאה בעיקר בתחום ההגות והלימוד, ודרכם הגיעו לנצרות הסטואה, הנאופלטוניזם וה'פאיידאה' ההלנית.⁸

בין האריסטוקרטים הפגאנים היו שראו בהתנצרות אמצעי למימוש אינטרסים פוליטיים. כך עולה, למשל, מדבריהם שהשיב הפרפקטוס של רומא, פרטקסטוס, לאפיפיור דמאסוס, לאחר שהלה הציע לו לגשת אל אגן הטבילה: 'facite me Romanae urbis episcopum et ero protinus christianus' ('עשני אפיסקופוס של רומא ואהיה מיד לנוצרי').⁹

רוב האריסטוקרטים הפגאנים לא התנצרו במטרה להגיע לדרגות בכירות בכנסייה. הם עשו זאת בעיקר כדי לשמור על מעמד בכיר בתחום העירוני או במינהל הציבורי האימפריאלי. כדוגמה ניתן להביא את הרופא והפילוסוף גסיוס מפטרה, שלטענת הנזיר סופרוניוס התנצר כיוון שחשש מפגיעה במעמדו. סופרוניוס מדגיש כי גם לאחר שנטבל נותר גסיוס פגאני.¹⁰

מעמדו החשוב של החינוך הקלאסי בעיר הנוצרית גרם לכך שגם מורים רבים התנצרו, כדי לשמור על משרתם ועל מעמדם בחברה הגבוהה בעיר.¹¹ לדברי בונר, התנצרותם של אינטלקטואלים פגאנים יצרה גם קרקע נוחה לקליטתן של מסורות פגאניות עממיות יותר, ובכך הקלה על השתלבותם של הנוצרים החדשים בעיר בשלהי העת העתיקה. להלן נבחן אם מודל זה מתאים למציאות בארץ-ישראל בתקופה זו.

נראה שהעיר המתאימה ביותר בארץ-ישראל לבחינת דגם ההתנצרות, שהציע בונר, היא עזה. עזה היתה המעוז הפגאני האחרון בארץ-ישראל, והתקיימה כעיר אלילית לכל דבר עד ראשית המאה החמישית לספירה. הדבר עולה בבירור ממקורות התקופה. המאבק בין הפגאניות לנצרות בעיר זכה לחיבור שלם, 'חיי פורפיריוס', פרי עטו של מרקוס דיאקונוס.¹² אמנם, חוקרים אחדים הטילו ספק במהימנותו של מקור זה, המתאר את מעשיו של הבישוף פורפיריוס למען ניצורה של העיר.¹³ ואולם, דמותה של עזה כעיר אלילית בתקופה זו עולה גם מכתביהם של אבות כנסייה

7 ראה: קונסטנטלוס (לעיל, הערה 3), עמ' 374-375. ההשפעה החיובית של 'הנוצרים למחצה' זכתה ליחס דו-ערכי מצד אנשי כנסייה אחדים. כאן ראוי להזכיר את יחסו הבלתי-מתפשר של אוגוסטינוס לרגשות הפגאנים ולמיתולוגיה הפגאנית, שהיו עלולים להביא האריסטוקרטים המתנצרים אל תוך הנצרות. על כך ראה: A. Momigliano, 'Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A.D.', A. Momigliano (ed.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, pp. 98-99

8 בונר (לעיל, הערה 6), עמ' 355.

9 Hieronimus, *Contra Johanem Hierosolimitanum*, 8, (PL 23)

10 Sophronius, *Narratio de Miraculis ss Cyri et Johannis* (PG 87.3, 3514)

11 על התנצרותם האופורטוניסטית של מורים ראה, למשל, דבריו של זכריאס ממיטילנה נגד לאונטיוס מביירות: Zacharias Mitylene, *Vita Severe, CSCO* (Script. Syr.), repr., III, ed. T. Brooks, 1899, pp. 66-67

12 Marcus Diaconus, *Vita Porphyrius*, eds. H. Grégoire & M.A. Kugener, Paris 1930

13 ראה מבוא של מהדורת גרגואר וקוגנר (שם), עמ' XII-XXXIII ועייין גם: P. Peeters, 'La Vie Georgienne de Saint Porphyre de Gaza', *Analecta Bollandiana*, 59 (1941), pp. 65-216

אחרים, כדוגמת הירונימוס, סוזומוס ותאודורטוס, כך שאין להטיל ספק לפחות ברוח הדברים המשתקפים בחיבורו של מרקוס דיאקונוס.¹⁴

על-פי תיאורו של מרקוס, ספגו הפגאנים בעזה מכה קשה לאחר סגירת המקדשים בראשית המאה החמישית, ובראשם המקדש לאל מרנאס, האל הראשי של העיר. סגירת המקדשים אילצה את הפגאנים להכריע בין התנצרות לעזיבת העיר.¹⁵ קיימת עדות של זכריאס ממיטילנה, שהיה יליד עזה, ולפיה בעת המרד של פאמפּרפיוס ואילוס בקיסר זנון בשנים 484-488, הרימו הפגאנים בעזה ראש, וקיוו לחזור ולפתוח את מקדשיהם הסגורים. גם אם מדובר בעדות בודדת, עולה השאלה אם חיסול הפולחן האילילי בעזה פירושו היה גם חיסול התרבות הפגאנית עתיקת היוםין של עיר זו. קשה להניח שבעיר, שבה התרחש מאבק כה עז על שימור הפגאניות, נעלמה כהרף-עין גם התרבות ההלניסטית, שהיתה מושרשת בה כל-כך.¹⁶

אם נקבל את דעתו של מקמולן, ששותפים לה גם מלומדים אחרים, ולפיה היכחדות הפגאניות היתה תהליך אבולוציוני ולא שורה של אירועים שונים, שנתרחשו בפרק זמן קצר, הרי שעלינו לחפש את שרידי התרבות ההלניסטית בעזה גם לאחר המהפכה הנוצרית של פורפיריוס בראשית המאה החמישית.¹⁷ ואכן, כשני דורות לאחר המהפכה זו החל לפרוח בעזה מרכז תוסס ללימודי רטוריקה, ששם של מוריו ותלמידיו יצא למרחוק. לעומת בית-הספר הנאופלטוני באתונה, שנסגר במצוות יוסטיניאנוס מפני שמוריו הפגאנים סירבו להתנצר, המשיך בית-הספר בעזה לפרוח עד שלהי המאה השישית. הסיבה לכך היא שרוב המורים בעזה היו נוצרים.¹⁸ ואולם, כפי שנראה להלן, רוב המורים בעזה הילכו על הקו הדק שבין פגאניות לנצרות. בעיר כמו עזה היה קו זה מטושטש במידת-מה בשל דמותם של 'הנוצרים החדשים' בעיר. אלה אמנם נטבלו לנצרות, אבל המשיכו לחגוג חגיגות ולערוך פסטיבולים, שנשאו אופי פגאני מובהק. הם חגגו את חג הוורדים האילילי וקיימו יריד תקופתי לכבוד הקיסר הדריאנוס, צפו בתחרויות אגרוף ויצאו למסעות ציד, ביקרו בהצגות המימוס, למרות התנגדות הממסד הכנסייתי בעיר, והעסיקו מקוננות מקצועיות בטקסי האבל שלהם.¹⁹

אופיה הפגאני של העיר גם לאחר המהפכה הנוצרית של פורפיריוס עורר את הכנסייה ואת השלטון המקומי לחוקק מדי פעם חוקים עירוניים נגד גילויי הפגאניות. כפי שנראה להלן, האינטלקטואלים המקומיים, ובראשם מורי בית-הספר לרטוריקה, נטלו חלק פעיל בחיי היומיום

14 ראה: Hieronimus, *Epistulae*, CVII (PL 22, 870). במכתבו ללאיטה (Laeta) מזכיר הירונימוס את מקדש מרנאס בעזה. על אי-הציות של הפגאנים בעזה לפקודתו של תאודוסיוס הראשון לסגור את המקדשים ראה: Sozomenus, *Historia Ecclesiastica*, eds. J. Bidez & G.H. Hanson, Berlin 1960, VII, 15; Theodoretus, *Historia Ecclesiastica*, V, 21, (PG 84).

15 דיאקונוס (לעיל, הערה 12), עמ' 99.

16 על המרד בימי אילוס ראה: W. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome*, New Jersey 1968, p. 67.

17 ראה מקמולן (לעיל, הערה 2).

18 ראה: G. Downey, 'The Christian Schools of Palestine: A Chapter of Literary History', *Harvard Library Bulletin*, 12 (1958), pp. 298-299. המחקרים על האסכולה של עזה ועל האישים שנמנו עליה הם רבים ביותר וקצרה היריעה לפרטם. נזכיר כאן שניים מן החשובים שבהם: K. Seitz, *Die Schule von Gaza: eine litterargeschichtliche Untersuchung*, Heidelberg 1892; P. Friedländer, *Johannes von Gaza und eine litterargeschichtliche Untersuchung*, Leipzig & Berlin 1912; *Paulus Silentiarius Kunstbeschreibungen Justinianischer Zeit*, Leipzig & Berlin 1912. נוספת ראה: דאוני (שם), עמ' 308, הערה 42.

19 ראה: דן, חיי העיר בארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה, ירושלים 1984, עמ' 200-201.

מדליון מימי הדריאנוס, ועליו מקדש מרנאס: בתוך *המקדש נראים מרנאס, האל הראשי של עזה, וארטמס*

התוססים של העיר, כשהם מגינים על גילויי התרבות הפגאנית, ולעתים אף מחייבים אותה. לפיכך, אפשר לראות במורים אלה ובמשכילים אחרים בני עזה דוגמה ל'נוצרים החדשים' במודל ההתנצרות המבוסס על שיטתו של בונר. הבולטים בהם היו פרוקופיוס ותלמידו הבכיר כוריקיוס. פרוקופיוס נולד בשנת 465 בעזה. הוא התחנך באלכסנדריה, וחזר לעירו כדי לשמש בה מורה בבית-הספר לרטוריקה. הלוקלפטריטיות שלו הביאה לשובו לעיר הולדתו, אף-על-פי שזכה להצעות עבודה מערים אחרות. הוא לימד, אמנם, במשך תקופה קצרה בקיסריה, אך געגועיו הכריעוהו, והוא שב לעזה. מתוך כתביו הרבים הגיעו לידינו בשלמות רק פירושו לכמה מספרי מקרא, ואולם רוב חיבוריו היו בתחום הרטוריקה. שבעה מתוך הנאומים (λόγοι) הרבים שכתב שרדו בכמה כתבייד, והם מצביעים על השפעה פגאנית בולטת.²⁰

פרוקופיוס הקדיש שני נאומים לחגיגות הוורדים הפגאניות שנערכו בעיר, ושהוא עצמו, כפי שמעיד תלמידו כוריקיוס, השתתף בהן. כאחד מנאומים אלה מתאר פרוקופיוס את היציאה אל מחוץ לעיר כדי לקבל את בוא האביב, וניכרת בו השפעת הדיאלוג 'פיידרוס' של אפלטון.²¹ בנאום השני הוא עוסק בקשר שבין אמנות השירה לאמנות הציור, ומביע את דעתו לגבי האופן שבו על הצייר להציג את דמותה של אפרודיטה, במלים הבאות: 'באמצע התמונה מציג הצייר את אפרודיטה ואת יופיה המפתה בדיוק כפי שאפרודיטה אמורה להיות מוצגת'.²² לדעת ג'ורג' קנדי, הושפע פרוקופיוס בנאום זה מתמונות שראה במו עיניו בעירו, וכפי שנראה להלן,²³ אפשר שציורים כאלה עיטרו את קירות בתי המרחץ בעיר בימיו של פרוקופיוס. בנאום אחר, שנשא פרוקופיוס לכבוד הקיסר אנטסטיוס, העדיף להשתמש בסגנון פגאני, ואף חתם את דבריו כשהוא נשבע בזאוס, שבועה שאבות כנסייה, כמו כריזוסטומוס ואוגוסטינוס יצאו נגדה בחריטות.²⁴ קנדי מעלה את הסברה שפרוקופיוס נולד פגאני, והתנצר רק בגיל מבוגר, אחרי שכבר חיבר את נאומיו הנזכרים. את פרשנויות המקרא שלו חיבר, לדברי קנדי, בערוב ימיו, אחרי התנצרותו. אולם ממכתביו של פרוקופיוס, שרק מעטים מהם שרדו, עולה שהוא כתב את נאומיו כשכבר היה נוצרי, ואף בנאום ההספד, שנשא תלמידו כוריקיוס על קברו, מתואר פרוקופיוס כנוצרי נאמן. יחד עם זאת, כוריקיוס מציין לשבח את יכולתו הרטורית של מורו, ואומר כי כאשר נשא פרוקופיוס את נאומיו, נדמה היה שדמוסטנס חזר מעולם המתים.²⁵ עדות עקיפה על דמותו החצויה של פרוקופיוס אפשר למצוא בקשרי הידידות שלו עם 'נוצרי למחצה' אחר, גסיוס הרופא איש פטרה, שנזכר לעיל כמי שנחשד בהתנצרות אפורטוניסטית.

האם היה פרוקופיוס נוצרי נאמן או שמא שימשה פרשנות המקרא שלו כיסוי לדמותו האמיתית?²⁶ דומה שהתואר 'נוצרי למחצה' מתאים לדמותו החצויה של פרוקופיוס. בין שנולד נוצרי ובין שנולד פגאני, נשתלבו בעולמו הרוחני מסורת הלניסטית-פגאנית, שבאה לידי ביטוי

20 ראה: דאוני (לעיל, הערה 18), עמ' 310-311.

21 G.A. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, New Jersey 1983, p. 171.

22 Procopius Gazae, *Epistulae et Declamations*, eds. A. Garzya & R.J. Loenertz, Rome 1963, Decl.

III, p. 89.

23 ראה להלן, הערה 41.

24 קנדי (לעיל, הערה 21), עמ' 174-175.

25 Choricus, *Decl.* III, eds. R. Foerster & E. Richtsteig, Leipzig 1929, p. 89.

26 דן (לעיל, הערה 19), עמ' 105, 162, 182.

בנאומיו, יחד עם מחויבות לדתו החדשה, שמצאה את ביטויה בפרשנות המקרא שלו. שאלה דומה ניתן להציג גם לגבי תלמידו של פרוקופיוס, כוריקיוס. תאריכי לידתו ומותו של כוריקיוס אינם ידועים, אך חיבוריו נכתבו בין השנים 520-540. יצירותיו של כוריקיוס מגוונות וכוללות נאומים (λόγοι), דקלומים (μελέται), ושיחות (διάλεξεις). ביצירותיו מורגשת השפעה פגאנית, והוא שילב בהן מוטיבים מיתולוגיים רבים. הוא מצטט בכתביו את הומרוס, הרודוטוס, תוקידידס, אפלטון ואריסטידס, ולעומת זאת, לא ניכרת כלל בכתביו השפעה של אבות כנסייה ואף לא של אלה שזכו להשכלה קלאסית כדוגמת גרגוריוס מנציאנצנוס. מבדיקה שערך גלנוויל דאוני במפתח של כתבי כוריקיוס במהדורת טויבנר (Teubner) מתברר כי השימוש שעשה כוריקיוס במקורות הקלאסיים עולה לאי-שיעור על השימוש שעשה בברית החדשה ובמקרא.²⁷ אצל כוריקיוס — כמו גם אצל מורו פרוקופיוס — ניכר הרושם שטבעו בו חייה הערים של עזה, על הפסטיבולים והחגיגות המסורתיות שלה, שנשאו אופי פגאני מובהק. בכתביו בולטת השראת הרגע, כפי שמציג זאת אלפרד רבינוביץ', הרואה בכתבי כוריקיוס מקור מהימן המשקף היטב את חיי היומיום התוססים של עיר הלניסטית תחת שלטון נוצרי.²⁸

להבדיל מפרוקופיוס, כוריקיוס לא עסק כלל בתאולוגיה נוצרית או בפרשנות לכתבי הקודש. לעומת זאת, הוא מתאר בחיות רבה את חגיגות הוורדים ואירועים אחרים, שהיו אופייניים לתרבות הפנאי של העיר.²⁹ הוא משבח בכתביו את המימוס, שהיה מוקצה בעיני הכנסייה, ומחייב את ביקור המורים בהצגותיו, אף-על-פי שהכנסייה המקומית חוקקה חוק מיוחד, שאסר עליהם להשתתף בתענוג זה.³⁰ עדות עקיפה להתנגדות הכנסייה למימוס אפשר אולי למצוא במפת מידבא. בתיאור עזה במפה נראה מבנה הממוקם מחוץ לחומות העיר, ומיכאל אבי-יונה זיהה אותו כתיאטרון או כנימפאון.³¹ אם זהו, אכן, מבנה של תיאטרון, הרי שבידינו עדות המצביעה אולי על מעין השלמה של הכנסייה ושל השלטון המקומי עם תרבות השעשועים הפגאנית של תושבי העיר, שרבים מהם נכנסים למסגרת ההגדרה של 'נוצרים חדשים'. הסגוריה שמלמד כוריקיוס על המימוס יש בה כדי לחזק את הנחתו של בונר ש'הנוצרים למחצה' הקלו את חבלי הקליטה של 'הנוצרים החדשים' בנצרות. אפשר שיש לזקוף לזכותם של 'נוצרים למחצה' ככוריקיוס את הפשרה בין הנצרות לפגאניזם בעזה, פשרה שמיקמה את התיאטרון מחוץ לתחומי העיר.³² בנאום

27 אריסטופנס — 47 מובאות, דמוסטנס — 142, הומרוס — 274, אפלטון — 356; הברית החדשה — 21, במקרא — מובאה אחת בלבד. ראה: דאוני (לעיל, הערה 18), עמ' 312.

28 א' רבינוביץ', 'דברי כוריקיוס העזתי על ארץ-ישראל', ספר יוחנן לוי, מחקרים בהלניסמוס יהודי לזכרו של יוחנן לוי ז"ל (בעריכת מ' שובה וי' גוטמן), ירושלים תשי"ט, עמ' 176.

29 Choricus, *Dialexeis (Choricus' Gazae, Opera)*, eds. R. Foerster & E. Richtsteig, Leipzig 1929, I, II, XII

30 כוריקיוס, שם, XVI

31 מ' אבי-יונה, 'מפת מידבא', ארץ-ישראל, כ (תשי"ג), עמ' 154.

32 S. Dill, *Roman Society in the Last Century of the Western Empire*, New York 1958, p. 32. דיל מדבר

על התיאטרון כמיפלט לפגאניות המאוחרת. על תיאטראות כמרכזים פולחניים בארץ-ישראל ראה: א' סג"ל, 'תיאטראות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזאנטית', ארץ-ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 122 וכן עמ' 124 הערה 34. לדעת א' גליקר, אין להסיק מהמבנה המתואר במפה כי זהו תיאטרון. לדבריה, מבנה כזה אינו מופיע בערים אחרות במפה והוא הדין במתקני שעשועים אחרים. גליקר טוענת שלא ניתן לצפות שבפסיפס שהונח על רצפת כנסייה יצוינו מבנים חילוניים ואף פגאניים, כמו מתקני שעשועים למיניהם. ואולם, עיון במפה יגלה כי גם בניאפוליס צוין מבנה דומה, ואפשר להסתכן ולשער שמבני תיאטרון צוינו גם בערים כמו קיסריה ובית-שאן,

ניאפוליס במפת מירבא;
 ייתכן שחצי-העיגול מצד
 ימין מתאר תיאטרון

עזה במפת מירבא; ייתכן
 שחצי-העיגול בחלק
 הימני העליון של העיר
 מתאר תיאטרון

ההספד למורו פרוקופיוס מספר כוריקיוס על חוק מקומי, שנועד למנוע את העסקתן של מקוננות מקצועיות בטקסי הלוויות. העסקת המקוננות לא היתה אהודה במיוחד על הממסד הכנסייתי, אולם לא ידוע על חקיקה קודמת, שאסרה נוהג זה. כוריקיוס טוען שהחוק המקומי נחקק מתוך רחמנות על הנשים האומללות, שכבר בכו די והותר, ולא נזקקו למקוננות שיעוררו שוב את בכיין. אין הוא מביע דעתו על החוק שנחקק נגד נוהג זה, ומשתיקתו ניתן אולי להסיק שהחוק לא היה לרוחו, כשם שלא היה לרוחו החוק האוסר ביקורים של מורים בהצגות המימוס. במקרים אלה ניתן לראות כיצד אינטלקטואל 'נוצרי למחצה' יוצא להגנת המסורות הפגאניות, שהיו מרכיב חשוב בחייהם של 'הנוצרים החדשים' בעיר.³³

עניין אחר, היכול ללמד בעקיפין על יחסו של כוריקיוס לגילויים של פגאניות, הוא יחסו כלפי הפולחן לעשתורת, שהיה נהוג עדיין בעיר השכנה, אשקלון. כוריקיוס מרבה לשבח בכתביו את תושבי אשקלון, ובמקרה זה אין הוא נוקט כלל לשון של ביקורת כלפיהם.³⁴

יחסו של כוריקיוס לנצרות הוא בדרך-כלל יחס אוהד, אולם בין השורות ניתן למצוא בדבריו לעתים הסתייגויות עדינות. כך, למשל, בשיר ההלל שחיבר לכבוד הבישוף מרקיאנוס, לרגל חנוכת כנסיית סרגיוס הקדוש בעיר, משבח כוריקיוס את יופיה של הכנסייה ואת חוכמתו של הבישוף, אך מייצע לו לשלב בהשכלתו גם את הלימודים הקלאסיים, שכן אלה יעזרו לו בלימודי הנצרות.³⁵ אין בכך דבר יוצא דופן, שכן גם סופרים אנטי-פגאנים קיצוניים כטרטוליאנוס, כריסוסטומוס ואוגוסטינוס הבינו שלא ניתן להעניק חינוך נוצרי מבלי לשלב בו חינוך קלאסי. ואולם, נראה שכוריקיוס שיקף בדבריו אלה את תמונת עולמו הפרטית יותר מאשר את ציפיותיו מהבישוף. פוטיוס, המזכיר את כוריקיוס בחיבורו 'ביבליותקה', משבח את אדיקותו כנוצרי, אך אינו שוכח לבקרו על כך ששילב בכתביו מיתוסים פגאניים.³⁶ לדעת רבינוביץ', הסתירה העולה מדברי פוטיוס בדבר דמותו החצויה של כוריקיוס נובעת מכך שכוריקיוס דבק בנאומיו במסורת הרטורית שבה לא היה מקום לנצרות, אף אם בלבבו היה קשור קשר אמיץ לדת.³⁷ אולם בדוגמאות שהובאו לעיל קשה למצוא עדויות לקשר אמיץ זה. נראה שקשירת קשר אמיץ לנצרות לא היתה משאת נפשו של כוריקיוס. אפשר שכ'נוצרי למחצה' שאף הרטור העזתי לשמר דווקא את מסורת אבותיו ולחזק את אופיה המיוחד של עירו ושל תושביה בעולם החדש, שעימו נאלצו להתפשר.

בנוסף לפרוקופיוס ולכוריקיוס ישנם סופיסטים ורטורים אחרים בני עזה, שביצירתם הרוחנית משתקפת דמות של 'נוצרי למחצה'. כזהו, למשל, איניאס, שלימד בעזה בשלהי המאה החמישית ובתחילת המאה השישית, ושילב בכתביו השכלה קלאסית רחבת אופקים. איניאס היה תלמידו של הפילוסוף הנאופלטוני הירוקלס מאלכסנדריה, שגיבש את תורת ה-*voûç*, המכירה בטרנסצנדנטיות של האלוהות בדומה לאמונה המונותאיסטית. בחיבורו של איניאס,

שמקומן נפקד מהמפה, ואשר, כמו בניאפוליס, שרידיהם עומדים עד ימינו. לדבריה של גליקר ראה: A. Glucker, 'The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods', M.A. Tesis, Submitted to Tel-Aviv University, Tel-Aviv 1986, p. 30-31

33 כוריקיוס (לעיל, הערה 35), עמ' 128; וראה: רבינוביץ' (לעיל, הערה 28), עמ' 181-182.

34 כוריקיוס, שם, עמ' 91; ועיין: רבינוביץ', שם, עמ' 178.

35 Choricus, *Orationes* I, Choricus, *Opera*, ed. Foerster, p. 30

36 קנדי (לעיל, הערה 21), עמ' 171.

37 רבינוביץ' (לעיל, הערה 28), עמ' 174-175.

'תאופרסטוס', ניכרת השפעת התורה האלכסנדרונית, שללא ספק הקלה את לבטיו הרוחניים של 'נוצרי למחצה' כאיניאס.³⁸ כמו פרוקופיוס עמד גם איניאס בקשרי ידידות עם גסיוס מפטרה, והדברים שנאמרו כאן בעניין משמעות החברות הזו יכולים להיות תקפים גם לגבי איניאס.³⁹ בנוסף לכך ראוי לציין כי איניאס שימש כֶּאֱקְדִיקוֹס של עזה (דפנסור; עמדה משפטית בכירה במינהל העירוני הביזאנטי), מישרה שהיה מתקשה להגיע אליה כפגאני.⁴⁰ ובכך יש אולי טעם נוסף לראות בו 'נוצרי למחצה'.

'נוצרי למחצה' אחר היה יוהאנס, משורר ורטור, שחיבר את יצירותיו בימי יוסטיניאנוס. בשיריו, שניכרת בהם השפעה אנקראונית, תיאר את החגיגות העממיות בעיר. באחד משיריו, הכתוב בהקסמטרים, הוא מתאר ציור קיר מבית מרחץ בעיר, שהמוטיבים האמנותיים הפגאניים שבו תואמים לקווי דמותה של העיר במאה השישית כפי שתוארו על־ידי פרוקופיוס וכוריקיוס.⁴¹ עזה הוציאה מקרבה עוד מספר אנשי רוח, שהידיעות עליהם מעטות יותר. כאלה היו, למשל, טימותאוס וזוסימוס, שפעלו בתקופת שלטונו של אנסטטיוס. טימותאוס, שהיה משורר ופילולוג, חיבר יצירה חשובה (*περίξῆψον*) על אודות בעלי־החיים האקזוטיים של הודו, ערביה ואפריקה. זוסימוס, שעסק בדקדוק יווני, חיבר פרשנויות על ליסיאס ודמוסטנס. קשה, אמנם, להסיק מתוך כתביהם של השניים, ששרדו מהם רק קטעים ספורים, אם היו נוצרים או פגאנים, אולם ניתן להניח שאם היו נוצרים ולמדו או לימדו בבית־הספר בעזה, לא היו שונים בהרבה מכווריקיוס או מפרוקופיוס מבחינת עולמם הרוחני.⁴²

במרכז התוסס של עזה למדו גם מלומדים, שלא היו בני העיר, ומלומדים אחרים, שהיו בני עזה, עברו ללמוד וללמד במרכזים אחרים ברחבי האימפריה. לדעת דאוני, ההיסטוריון הבולט של המאה השישית, פרוקופיוס מקיסריה, היה תלמיד בבית־הספר של עזה, ושם ספג את ההשפעה הקלאסית העמוקה הניכרת בכתביו. אפשר להניח שיחסו הקר של פרוקופיוס לנצרות היה גם הוא תוצר של תקופת לימודיו בעזה.⁴³

בין המלומדים בני עזה שעזבו את עירם ראוי להזכיר כאן את איסידורוס, שהיה אחד המורים הפגאנים האחרונים בבית־הספר הנאופלטוני באתונה. אגאתיאס, המזכיר את שמו, אינו מציין מה עלה בגורלו לאחר הרפורמות של יוסטיניאנוס בשנת 529, ואפשר שהוא הצטרף אל המורים הרבים שהעדיפו לברוח לחצרו של כוסרו הפרסי מאשר להתנצר. אולם לענייננו חשובה יותר הסיבה שהביאה את איסידורוס לאתונה.⁴⁴ ייתכן שאיסידורוס לא הסכים להתפשר עם הנצרות, כפי

38 H.I. Marrou, 'Synesius of Cyrene and the Alexandrian Neoplatonism', A. Momigliano (ed.), *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, pp. 126-150

39 דן (לעיל, הערה 19), עמ' 105, 162.

40 דן (שם), עמ' 105.

41 דן (שם), עמ' 203; דאוני (לעיל, הערה 18), עמ' 312.

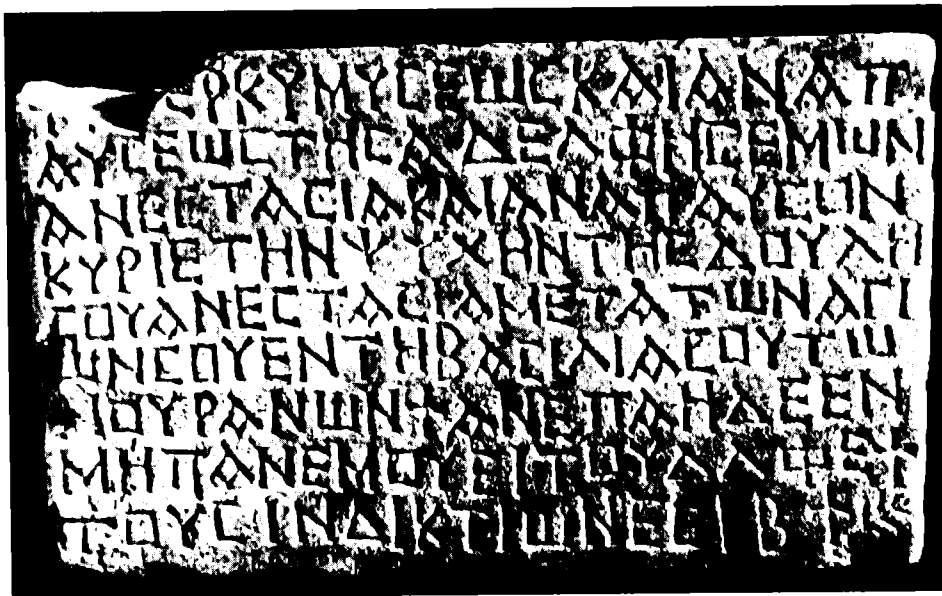
42 דן (שם), עמ' 203, הערה 17. לגבי מקום ישיבתו של זוסימוס והתקופה שבה פעל חלוקת הדעות. דאוני סבור שזוסימוס מעזה אינו זהה לזוסימוס מאשקלון, שפעל בתקופה מאוחרת יותר. ראה: דאוני (לעיל, הערה 18), עמ' 309; כמוהו סבור גם קנדי, (לעיל, הערה 21), עמ' 170.

43 דאוני (שם), עמ' 301.

44 O. Bucci, J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, I, New-York 1958, p. 370

'La politica culturale di Cosroe Anusirvan (531-579). La Chiusura della scuole di Atene 529, e l'esilio degli ultimi maestri pagani in Persia', *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, VI (1987), pp. 507-552

כתובת קבר נוצרית מעזה
משנת 474 לספירה;
מהכתובות הנוצריות
הראשונות במקום

שעשו אינטלקטואלים אחרים, והוא נאלץ לעזוב את עיר הולדתו, ואפשר שיצא, כמורים אחרים, לחפש את עתידו מעבר לים. מכל מקום, אין זו העדות היחידה על פגאנים בני עזה באתונה. עדות נוספת, עקיפה אמנם, על עזה אפשר למצוא בחיבורו של מרינוס, השומרונים המיוון, שעמד בראש בית-הספר האתונאי לאחר מותו של פרוקלוס, בשלהי המאה החמישית. מרינוס מספר כי בבית-הספר באתונה היה נהוג בתקופתו פולחן לאסקלפיוס האשקלוני ולמרנאס העזתי.⁴⁵ ירון דן שיער שהפולחן הובא לאתונה על-ידי תלמידים דוגמת איסידורוס, שעזבו את עריהם מסיבות בלתי-ידועות.⁴⁶ קשה להניח שבעזה התקיים פולחן פגאני גלוי בתקופה כה מאוחרת. במיוחד כשמדובר בעיר חוף חשובה כפרובינקיה החשובה ביותר לנצרות. אולם, גם אם היתה עזה עיר נוצרית, הרי ברחובותיה, במוסדות החינוך ובמתקני השעשועים שלה עדיין ניכרו מסורות פגאניות עוד במאה השישית.⁴⁷

על-פי הדגם של בונר, ניתן לראות בעזה עיר שבחיי הנוצרים החדשים שבה נשתלבו יסודות פגאניים רבים. קיומם של יסודות אלה בתקופה מאוחרת זו יכול היה להתאפשר רק כיוון שהיתה בעזה שכבה בולטת של 'נוצרים למחצה', שבסיסם היה בבית-הספר הגבוה שבעיר. 'נוצרים למחצה' כפרוקופיוס, כוריקיוס, איניאס ואחרים השתלבו בחיי היומיום הערים של עזה, ועיצבו בדמויותיהם הסגנוניות הווי עירוני, שגם הכנסייה והשלטון המקומי השתלבו בו. מיעוט המקורות מערים אחרות בארץ-ישראל מקשה על בדיקת דגם ההתנצרות, שהציע בונר לגביהן, אולם ניתן לשער שבערים בעלות מסורת הלניסטית כמו אשקלון או בית-שאן לא היתה המציאות שונה בהרבה מהמציאות בעזה בשלהי העת העתיקה.

Marinus, *Vita Procoli*, ed. J.F. Boissonade, Leipzig 1814 (Repr. Amsterdam 1966), XIX, 10, p. 16 45
 דן (לעיל, הערה 19), עמ' 159. 46
 ראה הניתוח המעניין של דאוני (לעיל, הערה 18), עמ' 316-318. 47